

AUTONÓMIA ÉS ETATIZMUS A MAGYAR CIVIL TÁRSADALOMBAN

Avagy mikor lesz nagykorú a civil társadalom, ha húsz év nem volt elég?

Szabó Máté

(egyetemi tanár, intézetigazgató, ELTE ÁJK Politikatudományi intézete)

Ezzel a cikkel a szerkesztőség vitát indít el, amelyhez e számunkban Tőkés Rudolf és Balázs Zoltán szól hozzá. A továbbiakban is várjuk a vitaindító cikkhez és/vagy a civil társadalom témaköréhez kapcsolódó szakmai reflexiókat.

A magyar civil társadalom fejlődését döntően a diszkontinuitás jellemzi a prekommunista és a posztkommunista fejlődési szakaszok között. A polgárságot kisajátították, elűzték, megalázták, a civil szervezeteket pszeudostruktúrákkal helyettesítették, a civil mentalitást a magánéletbe száműzték, és még ott is üldözték. A nyugati kommunizmuskutatók egy ideig készpénznek vette a „homo sovieticus” létét, elfogadta a választási eredményeket, sikeresnek vélte a rendszert a félretájékoztató, a manipuláció eredményeként. A többség által elfogadott hivatalos rendszerrel szemben csak maroknyi ellenzéki értelmiségi csoportosulást azonosított, amelyek a radikális utópizmusból, és nem a társadalmi támogatottságból merítették erejüket. A húsz éve bekövetkezett rendszerváltás azonban meglepetést hozott: nagyjóval sem lehetett megtalálni a „homo sovieticus” korábban domináns mintáját, és nem maradtak jugoszlávok, és csehszlovákok sem – üres volt az őrtorony, üres a bazár, és azt kérdezzük utólag, hát is ki tartotta fenn ezt a rendszert egyáltalán?

CIVIL TÁRSADALOM A KOMMUNIZMUS UTÁN

Azonban még ha 1989 óta hiába keressük is a korábban oly stabilnak tűnő rendszer híveit, ugyanúgy nehezen találjuk meg az új civil társadalmat építő polgárt is. Vagy még túl korai a keresgélés, ahogyan Ralf Dahrendorf véli? Ralf Dahrendorf 1989-ben egy híressé vált és sokat idézett okfejtésében ugyanis ezt írta;

„Az alkotmányos reform formális folyamataihoz mindössze *hat hónapra* van szükség, az az érzés, hogy a gazdaság megreformálása sikerrel járt, és a dolgok jó úton vannak, valószínűleg majd *hat év* múlva kezd elterjedni; a szabadsághoz vezető út harmadik feltétele azoknak a szociális alapoknak a megteremtésében áll, amelyekben át az alkotmány és a piacgazdaság a konjunktúra jelenségeiből mindennapiakká válnak, úgy, hogy minden belső és külső fenyegetésnek képesek ellenállni, s ehhez legalább *hatvan évre* lesz szükség.” A polgári társadalom a kulcsa ennek. Ez kapcsolja össze a politikai és a gazdasági reformok eltérő idődimenzióit. Ez az a talaj, ahol mindkettőnek gyökereket kell eresztetni ahhoz, hogy ne roppanjanak meg az első fuvallatra. A jogászok és a politikusok órája nem jöhet el a polgárok ideje előtt.” (94–95.o.) (saját fordítás, kiemelések tőlem – Sz. M.) „Egy polgári társadalom civil, civilizált; olyan férfiakat és nőket kíván, akik *képesek respektálni egymást*, s ami fontosabb, képesek és készek arra, hogy *saját maguk végezzenek el olyan feladatokat, amelyek másokat is követésre csábítanak*, s így ezáltal megteremtik fokozatosan a polgári cselekvés eszközeit. Olyan öntudatos férfiak és asszonyok ezek, akik *nem félnek, és nincs is okuk félni*, tehát polgárok. „...Hogy a lehetőségeknek megfelelően, ahhoz bizonyos *polgári erények* nélkülözhetetlenek, akárcsak *a civilizált viselkedés, valamint az önállóság a gondolkodásban és a cselekvésben*. A polgári társadalomnak ezt az aspektusát nem lehet előállítani ; ki kell alakulnia , és ez biztos , hogy ez sem egy nyár alatt, sem pedig egy törvényhozási periódus alatt nem mehet végbe. *Hatvan év távlatá* talán egy kissé kedvét szegi a várakozásoknak; de a körülmények országról országra váltakoznak; azonban egy generáció mindenképp szükséges lesz ehhez, sőt még az is lehet, hogy a „dupla változás tesztjét” („Test des doppelten Wechsels”) kell kivárnunk, ámbár itt generációk változásáról van szó, és nem a törvényhozási periódusokéről.” (Ralf Dahrendorf: Betrachtungen über die Revolution in Europa.DVA: Stuttgart.1990. Uo.100–101. o.)

Ha átgondoljuk Dahrendorf téziseit, amelyeket könyvnyi méretű esszéjében részletesen kifejtett, akkor részben kulcsot adnak a „Budapest-szindrómának” elnevezett politikai válsághelyzetek értelmezésére az Európai Unióhoz csatlakozott visegrádi országokban . A gyors gazdasági és alkotmányos változásokat nem követte, nem követhette a polgári társadalom civil kultúrájának kialakulása. Sok elemzés hívta fel a figyelmet a rendszerváltást követően kialakuló társadalmi viszonyrendszer nem-civil (un-civil) vonatkozásaira, amelynek legkézzelfoghatóbb megnyilvánulásai közé tartoztak a délszláv (polgár)háborúk, vagy az albán piramisjáték-válság következményei, illetve a szélsőjobboldali mozgalmak felerősödése.

A posztkommunista országok politikai elitjének és aktív állampolgárainak döntő többsége még a régi, a kommunista rendszerben szocializálódott. Elvárásaik a paternalizmus, a stabilitás, a jóléti gondoskodó állam felé töretlenek,

annak fenntartását várják el a piacgazdaság feltételei mellett is. Ha elfogadjuk Dahrendorf elemzésének eredményeit, akkor a politikai kultúra átalakulása még nem késett el, hanem saját átalakulási dinamikájának megfelelően csak hosszabb távon alakíthatja ki – ha kialakítja – azt a polgári és civil kultúrát, amely a demokrácia és a piacgazdaság alapjául szolgálhat. Az egyenlőtlen fejlődés eme tézisének érvelése Dahrendorfnál elsősorban az NSZK tapasztalataira épül, arra az országéra, amelyet a posztkommunista országok, kezdve az NDK-n, és folytatva az összes visegrádiakkal, eleve valamiféle vonzó pozitív modellnek és sikersztorinak tekintettek, a stabil posztautoriter/totalitárius fejlődés mintapéldájának. Eltekintve a minden analógiában jelen lévő tévedés veszélyeitől, a visegrádi országok turbulens politikai viharai néhány évvel az EU-csatlakozás után arra engednek következtetni, hogy még ezekben a Nyugat által a csatlakozásra legalkalmasabbnak tartott országokban is destabilizálódtak az intézményes keretek és a legitimációs formulák a fejlettebb európai gazdasági-társadalmi rendszerekkel felvett közvetlen integrációs kapcsolatok hatására és az egyoldalú transzferek csökkenésével. Ez visszavezethet minket az NSZK több mint negyvenéves politikai fejlődésének tanulságaihoz, amelyben Dahrendorf a polgári és civil fejlődés több buktatóját, válságát, régi és új konfliktusát azonosította és elemezte ebben az esszében, és életművének egészében. Ez akár reményt is adhat a posztkommunista fejlődés számára, hiszen ha a mintaállamban, amely még megkapta a Marshall-segélyt, évtizedekig ilyen nehezen mentek a dolgok, akkor mit várhatunk a segélyezés jóval alacsonyabb szintjét élvező és a polgári fejlődés korábbi, a némethez hasonlítható hagyományait részben nélkülöző posztkommunista országokban?

Az újabb demokratikus konszolidációk egyik alapvető különbsége a korábbiakhoz képest az EU mint környezet, és az EU, mint a demokratikus fejlődés és a modernizáció segítője, direkt és indirekt formákban, mint segélyező és mint megkerülhetetlen modell biztosítója. De amíg az EU-csatlakozás tízes csoportján belüli egyenlőtlen fejlődést az EU nagyvonalúan zárójelbe tette, aligha teheti meg ezt a nagyobb csatlakozó országok közép-európai magjának belső egyenlőtlen fejlődésével, amely Dahrendorf tézise szerint a gazdasági és közjogi struktúrák, valamint a társadalmi és szociokulturális rendszerek között mindenütt fennáll. A polgári kultúra és a civil kultúra fejlesztésére éppen most lenne szükség ezekben az országokban, amikor már azokat a Nyugat a különböző integrációkba való felvétellel nagyvonalúan nagykorúnak, „egyenrangúnak” kezdi definiálni. Az autonóm gazdasági és politikai dinamika ezt a feladatot aligha oldja meg önerőből, sőt éppenséggel torz, nem civil és nem polgári struktúrákat termel újra és alakít ki.

Összességében a polgári és a civil hagyományok hiánya, gyengesége, gyengülése az az örökség Közép-Európában, amely megkönnyíti az etatizmus pozícióit húsz évvel a rendszerváltást követően. A kommunizmus tehát nem hoz-

ta létre stabilan a „homo sovieticus” társadalmát, de sikeresen számolta fel a prekommunista civil társadalom pozícióit. Hogyan állunk tehát ma, húsz évvel a rendszerváltás után?

1. Van valamiféle posztkommunista polgárság, nem olyan, mint a „nagykönyvben”, de létezik.
2. Van a civil szervezetek szektorának egy impozáns profilja, persze ugyanakkor egy sor ellentmondása és problémája is.
3. Ami viszont nagyon posztkommunista, az az etatista mentalitás, amely a szolidaritást és az államot azonosítja, az „én befizettem az adót és utána élem az életemet” vezérelve. Hiányzik a szolidaritás, az autonómia, a kreativitás és a tolerancia értékeinek mozgósító ereje a civil társadalomban.

A régi és az új EU-tagállamokat összehasonlító Eurobarométer-kutatások világossá teszik, hogy a posztkommunista Közép-Európa világában jóval csekélyebb a civil aktivitás presztízse és elterjedtsége, mint a régi EU-tagállamok többségében. Ez ugyan meddig marad így, meddig fog érni a kommunizmus árnyéka a civil társadalomban? Mikor válik nagykorúvá ez a civil társadalom? Ha majd más lesz a tudata és öntudata. Mi fogja majd öntudatra ébreszteni? Az semmiképpen, hogy szembesül a Nyugattól való lemaradás tényével. A hálózati kapcsolatok a Nyugattal igen intenzívek, tehát ezek, illetve az egyre csökkenő segélyezés és forrástranszfer önmagában ugyancsak nem mozdít meg semmit, ha húsz éven át a transzfer sokkal intenzívebb periódusában nem eredményezte ezt. Nem léphetünk sajnos arra a vágyva vágyott útra sem, amely a második világháború után Nyugat-Európában a jóléti állam vaskos tortáját, az a Roland Inglehart (*The Silent Revolution*. Princeton, Princeton U. P., 1977) elemezte posztmaterializmust és az új társadalmi mozgalmakat jelentette. Már 1989-cel megtört ez a fejlődés Nyugaton is, és az az illúzió, hogy Magyarország a gyorsan növekvő piacok körével erre sodródik, a mai pénzügyi válsággal zár le egy reményt keltő szakaszt.

A CIVIL SZFÉRA SZABÁLYOZÁSA ÉS ÖSZTÖNZÉSE MAGYARORSZÁGON

A válság sok minden átgondolására ösztönöz. Érdemes átgondolni most a civil szektor működésének keretrendszerét is. Van-e ma Magyarországon a civil szemléletmódnak, a civil szervezetek hálózatainak bázisa a szélesebb társadalmi aktivitásban, a polgárok különféle kezdeményezéseiben? Az önkéntesség és a polgári részvétel mindenütt vörös fonál a civil társadalomban, azonban az összkép nem a legrózsásabb, és ha megtalálhatjuk is az okokat bizonyos optimizmusra, az elsősorban a kisebbség aktivizmusára, a nonprofit-civil ellen-

elit csoportjaira épül, amely nem gyökerezik széles társadalmi aktivizmusban. Magyarország e vonatkozásban a nemzetközi összehasonlító kutatás eredményeiben gyakran eléggé rossz besorolásokra tesz szert. Nem úgy tűnik, mint ha a nagy „részvételi forradalom” előtt állnánk, sőt ma még bizonyos visszatesés is tapasztalható, amelyen az EU-csatlakozás sem lendített látványosan. Ezért aztán a magyar civil társadalom „renyhésege” sem vezethető minden vonatkozásban vissza a források hiányosságaira avagy a nem megfelelő intézményrendszer fogyatékoságaira. Szükség van a civil-nonprofit szektor önvizsgálatára is, amely kérdésessé teszi a sokszor hangoztatott érveket a kialakult helyzet magyarázatára, és összeveti a realitásokat a kutatás eredményeivel, rákérdez az intézmények és a civil szervezetek saját problémáira. Vajon tényleg a hiányzó érdek-képviselési, avagy képviselési struktúrák a hibásak? Miért nem tudta/tudja a magyar civil társadalom megragadni az EU-csatlakozással kinyílt lehetőségeket az európai kooperációra az EU fejlesztési forrásainak fenntartható fejlődés érdekében történő hatékonyabb felhasználására?

Hadd vessek fel ezzel kapcsolatosan néhány, sokaknak eretneknek tűnő szempontot a vita számára!

1. „És miért ne száz százalék?” (Bertolt Brecht: Emlékezés bizonyos M. N.-re, Haraszi Miklós fordítása)

Magyarországon és más posztkommunista országokban is dívik a személyi jövedelemadó 1%-ának az adózó által rendelkezés alapján civil szervezeteknek való odaítélése az állami pénzügyi rendszerben. Mi ennek a rendelkezésnek a célja? Az, véleményem szerint, hogy felkeltse és megrögzítse a polgároknál a civil szervezetekhez való fordulást, első menetben rizikó és költség nélkül, abból a célból, hogy majdan ők saját forrásaikból adakozzanak közösségi célokra. Az 1% tehát átmeneti nevelési eszköz a polgári filantrópia felélesztésére. Ezért ki kellene jelölni átmenetiségének időkorlátait, azaz átmeneti rendelkezésként, rezsimként kezelni, amely a kifejlődött, újjáalakult polgári társadalomban feleslegessé válik. A polgár ti. saját társadalmi és gazdasági tőkét mobilizálja a társadalom érdekében, az adomány így lesz „100%”. Az ilyen rendszernek az adományt honoráló jelentős adókedvezmények, illetve az adományhoz kötelezően társuló állami kiegészítés járulhatnak, így pl. az NSZK-ban az állam bizonyos adományozások, közcélra felajánlások mellé tett „100%”-ot, megduplázza azt. Ily módon az állami segítség a magánkezdeményezéshez kötve jut a civil szektorba, de polgárok magánvagyonukat és nem állami pénzt osztanak el. Megfontolandó az 1%-os rendszer átalakítása a 100% irányában, illetve annak időbeli perspektívájának kijelölése, esetleg fokozatosan, értékhatárhoz kötve. Az egyházak állami és magánfinanszírozása pedig nem kell, hogy szükségképpen a második 1% rendszeréhez kötődjön.

2. Nemzeti Civil Alap

Az NCA rendszer logikája a „bennragadt”, az állampolgárok által fel nem használt 1%-ok kalkulálása alapján azoknak a civil szektor önszabályozó mechanizmusai alapján való elosztása. Ez sajátos neokorporatív rendszert eredményez, amely a civil szervezetek elektori működése révén országos, területi és szektorális „szovjetekben” jelentkezik. Nagyon sok kritika érte már ezt a rendszert, az ismert érvek: nem reprezentatív, a „Tűz közelében” kaszálnak stb. A rendszer azonban szerintem eleve hibás elképzelésekre épült fel, és nem diszfunkciók a kritika tárgyai, hanem az inherens működési logika. A választás ugyanis csak állampolgári jogalanyokkal és alkotmányjogi szabályrendszerrel legitimál. A választási rendszer nem építhető fel kollektív jogalanyok viszonyrendszerére, a testületeknek korporatív rendszer felel meg. Ezt leg hamarabb Hegel „Jogfilozófiája”, 1820 óta ismeretes. Így tehát az elektori rendszer csak pszeudo-legitimációt jelenthet, egy sajátos neokorporatív struktúra melegágya, amely mint ilyen nem választást, hanem kooptációt jelent, és a kooptáltak döntései a korporatív logika alapján értelmezhetők. A szolidaritás, transzparencia és fairness ugyan az ilyen rendszerekkel szemben is felállítható követelmények a működésben és eljárásban de ne várjunk el képviseleti logikát ott, ahol csak neokorporatív logika működhet! A pluralista érdek-képviseleti rendszer az irányadó a polgári viszonyokra akkor is, ha az EU és a Gazdasági Szociális Bizottság logikája szintén neokorporatív. Ezért számomra az NCA posztkádári neokorporatív bürokratikus növekmény, amely a civil szektor etatizálásához vezet. Sorsát a polgári átalakulás, a civil társadalom újjászületése az 1%-ról a 100% -ra való átmenettel megpecsételi.

Autonómia, kreativitás, szolidaritás, tolerancia

A civil társadalom akkor válik igazán civil mentalitásúvá, ha levetkőzi a poszt-kommunista etatizmus hatásait. Ehhez a magánkezdeményezésre, a pluralizmus felvállalására mint igazi civil alapra van szükség. A civil az állampolgár, a civil szervezetek a polgárok szabad egyesülései, akik önkéntes munkájuk során közösségi feladatokat oldanak meg. Ennek a civil szférának az állam jogi keretet, biztonságot és eredményes működéséhez az autonómiát segítő támogatást ad. Ha az állami segítség a polgári autonómia megszerzését nem segíti, vagy akadályozza, akkor annak más formáit kellene kialakítani. A kommunizmus után a „gyámkodó demokratikus despotizmus” trendjétől a civil társadalomnak távolságot kellene tartania, és azzal szembeállítani az autonómia, a szolidaritás, a kreativitás és a tolerancia szellemét.

Így ír Alexis de Tocqueville „A demokrácia Amerikában” című halhatatlan művében 1840-ben, a „Miféle önkényuralomtól féljenek a demokratikus nemzetek” c. alfejezetben az ilyen gyámkodó hatalom mentalitásáról és veszélyességéről, és szavait ma az 1% és az NCA kérdésében is érdemes megszívlelni:

„Az atyai hatalomhoz hasonlítana, ha célja, mint az utóbbinak, szintén a férfikorra való felkészítés volna; ám épp ellenkezőleg, minden vágya végérvényesen gyermeki szinten tartani a polgárokat; ...Készségesen munkálkodik boldogságukért; ám ennek kizárólagos forrása és föltétlen ura ő akar lenni; gondoskodik biztonságukról, előre látja és kielégíti szükségleteiket, megkönnyíti örömeik megszerzését, elintézi főbb ügyeiket, irányítja iparukat, szabályozza örökösödésüket, elosztja örökségüket; miért nem akarja mindjárt a gondolkodás zűrzavarától és az élet gyötrelmeitől is megszabadítani őket?” (520. o. ... „szabályozott, szelíd és békés szolgaság” (521. o.) (Alexis de Tocqueville: A demokrácia Amerikában. Gondolat, Budapest, 1983.)